

Orosz István

A mezővárosi fejlődés történeti szakaszai Magyarországon

A mezővárosok története a Kárpát-medence múltjának egyik legizgalmasabb, sok problémát felvető, s jelentőségének megfelelően máig sem eléggé kutatott területe. Pedig a mezőváros kutatás nemcsak a gazdaság- és társadalomtörténetnek, de a néprajznak, településföldrajznak, szociológiának és településtörténetnek is kedvelt területe volt a múltban, s az napjainkban is. Az eltérő kutatási metodika, a problémák megközelítésének olykor homlokegyenest ellentétes formája miatt azonban még arról sem beszélhetünk, hogy a mezőváros fogalmi körülhatárolásában azonos nyelven beszélnének a különböző indíttatású kutatók.

A mezőváros kutatásban a legnagyobb hagyománya kétségtelenül a történeti-jogtörténeti megközelítésnek van, amely szerint a középkori forrásainkban a latin oppidum szóval jelölt településeket a különböző szintű és mértékű privilégiumok különböztetik meg az alacsonyabb rangú településektől, a possessióktól, a jobbágyfalvaktól, s az országrendiség hiánya az igazi városoktól, a civitasoktól. E privilégiumoknak három nagy tartóoszlopa volt: a vásártartás joga, a földesúri adózás előnyösebb rendszere és a város életének irányításában érvényesülő több-kevesebb autonómia. Ladányi Erzsébet e három kritérium mellé negyedikként az oppidum jogi személyiség voltát állítja. Ezt a római jog szerint a közös (városi) vagyon, a közös pénztár, a jogi képviselő megléte és a közösségként való működés jeleníti meg. Az általa említett kritériumok azonban a tágabban felfogott városi autonómiában benne foglaltaknak.

Attól függően, hogy e három elem közül melyiket tekintették a legfontosabbnak, a mezővárosok történetének kutatói között eltérő nézetek fogalmazódtak meg. Vannak, akik szerint a mezővárosok elsősorban az áruterelés és a rendszeressé váló árucseré centrumai, még nem teljesen kifejlődött városok, de a társadalmi munkamegosztás előrehaladásával – legalább egy részük – valódi várossá, civitássá fejlődhet. Erre utal, hogy a mezővárosok belső munkamegosztásában egyre növekvő szerepük van az iparosoknak és kereskedőknek; a mezőgazdasági áruterelés mellett az iparnak és a kereskedelemnek a mezőváros vonzáskörzetében is meghatározó szerepe van. Mások szerint az oppidumok elsősorban feltörekvő, a jobbágyi sorból kifelé tartó paraszti közösségek, annak a mozgalomnak a termékei, amelynek során fokozatosan fellapultak a jobbágyokat és a földesurakat összekötő szálak. Az egy összegben s gyakran pénzben adózó települések már nem éltek közvetlenül földesuruk függésében, hiszen a járadékot saját előljáróságuk szedte be tőlük, s az igazgatási autonómia révén az úri joghatóság is elhalványult, mert ügyeiket – legalább első szinten – saját bírói fórumukon intézték. Ugyancsak függetlenné váltak földesuruktól e paraszti közösségek a földbirtoklás és földhasználat tekintetében is.

Bármelyik elemét is hangsúlyozzuk a mezővárosi létnek, a kialakulás időszakában az oppidum mindenképpen gyűjtőfogalom. Az így nevezett városok lehetnek éppen lehangyolalt civitasok, mint Fügedi Erik jelezte; földesúri, egyházi vagy királyi tulajdonban lévő privilegizált települések, azaz éppen felemelkedő possessiók, de privilégium nélkül gyarapodó falvak is, amelyek mezővárossá "nőtték ki" magukat.

A mezővárosokkal kapcsolatos minden felfogás megegyezik azonban abban, hogy az oppidumok földesúri hatalom alatt maradt települések, polgáraik nem kerülhettek be a Magyarországon egyébként is szűkkörű polgári rendbe, azaz az országrendiség jogállását nem szerezhették meg. Nincs vita arról sem, hogy a mezővárosok a sajátos paraszti privilégiumok révén s a földesúri hatalomnak alávetett voltukban a feudalizmus termékei s a jobbágyfelszabadítás után mezővárosokról jogi értelemben nem beszélhetünk.

A mezőváros fogalom más összefüggésben szerepel a néprajzi, szociológiai irodalomban elsősorban Györffy Istvánnál és az ő kutatásaira is építő Erdei Ferencnél. Különösen az utóbbi fogalmazott igen markánsan, amikor az alföldi tanyás városokban, mint őstermelő mezővárosokban a magyar város típusát vélte felfedezni. Megfogalmazása szerint "a mezőgazdák tanyásvárosa... különlegesen elsőfokú város s jellemzően testesíti meg a kisváros szerkezetét. Mint mezőgazdasági város, átlagosan 25-30 kilométernyi sugarú vidéknek az őstermelőit kapcsolja be a város életébe s ugyanennek a népességnek elégíti ki városi szükségletét. És ezt a városi szerepet oly módon tölti be, hogy szerkezeti részeivel egészen el is foglalja ezt a vidéket, tehát semmilyen vidéki települést nem kíván meg úgy, mint egyéb városok. Az ilyen település tehát nemcsak elsőfokú város egy vidéknek, hanem elsőfokú és egyetlen települési formája is".

Erdei Ferenc a 18-19. századi mezővárosok előzményét a kertés városokban, illetve még messzebbre nyúlva a nomád téli szállásban vélte felfedezni. Ha e vélekedéseit a modern történeti és néprajzi kutatások nem is igazolták, az kétségtelen, hogy az általa megrajzolt képhez – a 17-19. századot illetően – elméletileg újat az újabb, örvendetesen szaporodó alföldi városmonográfiák nem tettek. Rengeteg esetben igazolták viszont az Alföldön a szálláskertes települések létét, s azt is, hogy a tanyás városoknak ezek voltak az előzményei. Az újabb néprajzi kutatások természetes kiindulópontját jelentő fenti mezőváros fogalom bizonyos szempontból szűkebb, mint a történeti kutatások mezővárosa, más szempontból azonban tágabb. Szűkebb, mert csak az alföldi agrárvárosokat tartalmazza és a Kárpát-medence sokféle mezőváros típusát a hagyományos falu illetve városfogalom körébe utalja, de bővebb is, mert a mezővárosok létét nem kapcsolja össze a feudalizmussal, előzményeit a feudalizmus megszületése előtti korban keresi s valójában a tőkés korszakra is kiterjeszhetőnek tartja.

Szerintünk az itt említett felfogások, azokat is figyelembe véve, amelyek vizsgálatainkból kimaradtak, összeegyeztetése nem elképzelhetetlen, annak ellenére, hogy Erdei mezőváros fogalma alapjaiban különbözik a történeti oppidumtól. Ehhez azonban – legalább főbb vonalaiban elemeznünk kell a magyarországi mezővárosi fejlődés szakaszait.

A mezővárosok kialakulásával kapcsolatban abból kell kiindulnunk, hogy e települések mint sajátos jogállású és társadalmi szempontból különleges képződmények a 15. században tettek szert először nagy jelentőségre, mert átalakították a korábbi gazdasági és települési szerkezetet, társadalmi struktúrát, népességeloszlást, igazgatási rendszert. Eredetük azonban legalább a 14. századra visszanyúl, s elválaszthatatlanul összekapcsolódik a paraszti árutermelés kibontakozásával, a jobbágyok szabad költözésének törvénybe iktatásával, a piacviszonyok fejlődésével és sok más nagy horderejű gazdasági és társadalmi változással. Mályusz Elemér, Fügedi Erik, Bácskai Vera, Kubinyi András, Ladányi Erzsébet és mások eredményeit abban az irányban lehet továbbfejleszteni, ha feltárjuk a piacközpontok továbbfejlődésének útját, tisztázzuk azt a folyamatot, amelynek során több uradalmi központ mezővárosi jogállást szerzett. Aligha követhetjük Csánki Dezső elképzeléseit, aki minden piactartó vásáros helyet oppidumnak tekintett akkor is, ha a település egyébként nem emelkedett ki környezetéből. Az lehet célravezető, ha a mezővárosi privilégiumok említett három nagy csoportját, a vásártartási jogot, a kedvezőbb, többnyire taksás földesúri adózást és az igazgatási és jogszolgáltatási autonómiát egységben szemlélve próbáljuk megállapítani melyek azok a települések, amelyeket mezővárosnak tekinthetünk a Kárpát medencében a 15. században. E hármás követelménynek megfelelő települések száma minden bizonnyal kevesebb lesz a korábbiakban becsült 800-nál. A kialakulás időszakában nem segíti elő a tisztánlátást az oppidum fogalmának elmosódott volta a 14-15. században. Legutóbb Ladányi Erzsébet mutatott rá, hogy a civitas és az oppidum olyan értelmű megkülönböztetése, amelyben az előbbi megnevezéssel a rendi jogállást kivívott szabad királyi és bányavárosokat, az utóbbival pedig a földesúri hatalom alatt maradt, de valamilyen privilégiummal a jobbágyfalvaktól különböző településeket illették, hiányzott, illetve az elkülönítésnek más alapja volt. A kánonjog alapján civitásnak ekkor még azokat a városokat nevezték, amelyek püspöki székhelyek voltak, oppidumnak minden más várost.

A vásártartás privilégiuma mellett és helyett a mezővárosi pecséttel való élés fejezte ki leginkább e településeknek a jobbágyfalvaktól való különbözőségét, és a városok közösségébe való tartozását a földesúri függés ellenére is. A pecsét fejezte ki – ugyancsak Ladányi Erzsébet szerint – hogy a település „persona authentica” volt, s ennek megfelelően hiteles oklevelet adhatott ki. A mezőváros nevében a település bírāja és tanácsa által kiadott oklevelek megerősítő erejét Werbőczy István Hármaskönyve is elismeri.

A saját pecséthasználát jogát sok olyan mezővárosnál is tapasztalhatjuk, amelyek vásártartási és egyéb privilégiumáról nincs tudomásunk. Talán ez volt az útja, hogy gyarapodó possessiók a 15. században, de később is oppidummá alakuljanak.

Az elmondottak mellett fontos eredményeket hozhat a mezővárosok tájegységenkénti megoszlásának vizsgálata nemcsak a településsűrűség és a mezővárosiasodás összefüggéseinek feltárásában, de abban is, hogy a tárnoki, személynöki városok és a mezővárosok egymást kiegészítő funkcióját megvizsgálhassuk.

Ismételten elemezni kell – az eddigi eltérő vélemények tükrében – a mezővárosba

költözés kérdéseit a 15. században nemcsak a jobbágyi migráció szempontjából, de a településhálózat fejlődését tekintve is. A falvak elnéptelenedése, s határuknak a vidék egy-egy mezővárosa határába történő beolvadása – úgy tűnik – a történeti Magyarország egészére kiterjedő folyamat, a pusztabérli mezővárosok azonban a későbbi évtizedekben s a 16-18. században sajátosan alföldi jelenségnek tekinthetők. Nagy figyelmet kell fordítani már a kialakulás időszakában a mezőgazdasági termelés specializálódására, s bizonyos monokultúrák kialakulására a mezővárosokban.

E vizsgálatokat éppen az alföldi mezővárosok esetében az utóbbi évek kutatásainak negatívumai is ösztönzik. Az 1930-as évek néprajzi eredményei alapján Erdei Ferenc még úgy vélte, hogy a honfoglaló magyarság nomád szállásrendszerétől az akolkertes településeken keresztül egyenes út vezet a tanyás mezővárosokig, s a kun szállásokban, amelyek a már megtelepült magyarság soraiban is felélesztették a nomád települési rendszert, ugyanúgy megtalálható a tanyás város őse, mint a honfoglalók szállásaiban. A honfoglaló magyarság életmódját tekintve a nomadizmus kérdésének vitája máig sem jutott nyugvópontra. A kutatók többsége tagadja a honfoglalók nomád voltát, de mindig akadnak újabb kutatók, akik eddig nem elemzett auktorok alapján határozottan honfoglaló őseink nomád jellege mellett foglalnak állást.

Szerintünk Györffy György véleménye a legelfogadhatóbb, akinek felfogása szerint a honfoglaláskori magyarság nagyállattartása pl. sajátos "telkes" földműveléssel párosult, mert szántónak az állatok által megtrágyázott, megtelkesített pihenő helyet törték fel. Hasonló felfogás a néprajzi irodalomban is olvasható. Ezeknek a telkeknek a 18. századi tanyáig vezető útját azonban aligha lehet egyenes vonalúan megrajzolni. Szabó István településtörténeti vizsgálatai – megerősítve Maksay Ferenc által is – a 15. század végéig terjedő időben az ólaskertes várost illetően vezettek negatív eredményre, s így napjainkban a néprajz és agrártörténet egyre több képviselője a mezei szállásokat nem nomád hagyománynak tekinti, hanem a 15-16. századi termelési specializálódás településtörténeti következményeinek, ugyanúgy, mint a szintén ekkortól keltezhető akolkertes, ólaskertes kétbeltelkű városokat. A mezei szállások korábbi meglétét eleve cáfolja az a sűrűfalvas településrend, amely az oklevelek tanúsága szerint a 15. század előtt az Alföldet is ugyanúgy jellemezte, mint az ország más tájait. A mezei szállások, és bizonyára a szálláskertes települések is, a pusztásodás termékei, amelyek az Alföldön teremtettek óriáshatárokat egyes mezővárosok körül már a török hódoltságot megelőzően is, s így a feltételek kialakultak a mezei szállások, szálláskertek létrejöttéhez. A pusztásodás során megszerzett nagy határok egyes mezővárosokat alkalmassá tették arra, hogy állattartásra specializálódjanak. A délnémet és az itáliai városok húsigénye olyan termelést befolyásoló tényező volt, amely évszázadokon át hatott. A Duna-Tisza közén, a Tisza és Maros szögletében, a Hármaskörös és a Hortobágy vidékén nagyarányú pusztai állattartás bontakozott ki, a 14. században kitenyészett nagy testű magyar szürke marhára alapozva. E specializált áruterelés településtörténeti következménye lehetett az alföldi mezőváros. Erdei tehát aligha a "magyar" várost ismerte fel, az általa leírt típus azonban egyike már a 18-19. századot megelőzően is a Kárpát-medence egyik sajátos mezőváros formájának.

Erdei magyar városa tehát egyszerűen alföldi nagyállattartó mezőváros, s e minőségében jól beilleszthető a Kárpát-medence mezőváros típusai közé.

Megsejtett Erdei egy másik jellegzetes mezőváros típust is, amelynek létét és sajátosságait az elmúlt évtizedek kutatásai igazolták. Úgy vélte "ha a mezőgazdasági termelés olyan belterjességet ér el, hogy azon a területen, amelyen egyébként egy falnyi népesség telepedhet meg, városi tömegű népességet tud eltartani, bizvást hozhat létre városokat". Az elmúlt öt évtized kutatásai elsősorban a nagy munkaráfordítást kívánó, a hagyományos kultúráknál lényegesen belterjesebb művelést igénylő szőlőtermelés városfejlesztő hatását igazolta a Mátraalján, Sopron és Ruszt környékén, Tokaj-Hegyalján, Arad vidékén, Erdélyben a Küküllő mentén, a bihari borvidéken és másutt. Sőt e tájak közül Tokaj-Hegyaljáról az is beigazolódott, hogy egy viszonylag szűk terület monokultúrás szőlőtermeléssel tucatnyi mezőváros létrehozására is alkalmas, amelyek külön-külön gyakorolt városi funkciók mellett együttesen olyan fogyasztópiacot jelentettek, amelyek vonzáskörzete a régió túl, más tájak irányába is igen erős volt. Oláh Miklós leírása szerint a 16. század elejére jól kirajzolódó szőlőtermelő körzetek termelési specializációjuk révén mindenütt mezőváros fejlesztő tényezők voltak.

A mezőgazdasági árutermelő mezővárosok két végpontja a nagyállattartó és a szőlőtermelő mezőváros. Az egyik működőképességéhez tágas határ, a másikéhoz sok munkaerő volt szükséges. A 16. századra már valószínűleg mindkettő jelen volt a magyarországi mezővárosok között, sőt egyre nagyobb szerepet játszott a specializációban.

A specializált agrártermelés mellett természetesen az iparfejlődés is mezőváros alakító tényező volt ugyanúgy, mint az árucseré. A kibontakozó mezővárosi ipar gyakran járulékos eleme a mezőgazdasági specializációnak. Így a kádármesterség alapját a kiterjedt szőlőtermelés adhatja meg, az állattartásra különböző bőrparok alapulhatnak. Úgy tűnik, a vásártartás joga, a privilégium önmagában nem emelhet mezővárosi szintre településeket, illetve az ilyenek egyéb tényezők hiányában gyakran visszasüllyednek a falvak sorába. Ez lehet a magyarázata a vásáros helyek gyakori hanyatlásának is.

A mezővárosi fejlődés 16. századig tartó első szakaszát azok a földesúri támadások zárják le a 15. század és a 16. század fordulóján, amelyek elválaszthatatlanok a jobbágyi költözési jog válságától, s attól a törekvéstől, amely a szolgáltatások között meglévő különbségeket akarta megszüntetni, s különösen a szőlőtermelő és az állattenyésztő mezővárosokat érintette igen kedvezőtlenül. Ennek ellenére a fejlődés végleges megtöréséről nem beszélhetünk, mert a 16-17. században a mezővárosi fejlődés kiszélesedésének és differenciálódásának lehetünk tanúi.

Ebben az időszakban nyerik el a mezővárosok végleges helyüket a kiteljesedő rendi társadalomban, s válik nyilvánvalóvá, hogy az országrendiség csak a szabad királyi és bányavárosok sajátja marad. Ennek külső jele, hogy a korábban kánonjogi értelemben, majd meglehetősen bizonytalanul használt civitas-oppidum megjelölés pontos értelmet nyer. A mezővárosok földesúri függése a megerősödő örökös jobbágy-

ság viszonyai között jogilag is megfogalmazódik, de a függés mértékében a három fő típus: a királyi, egyházi és a magánföldesúri mezővárosok között igen nagy különbségek maradnak. A legsajátosabb helyzetben Erdély mezővárosai vannak, ahol egyesek az országgyűléseken is részt vesznek a fejedelmi városokkal együtt, bár ez nem jelent számukra teljes értékű polgári jogállást. Ugyancsak jónak mondható a török terület hász városainak helyzete, ahol nagyfokú önrendelkezés érvényesült és széles körű volt a belső autonómia is. Az európai feudalizmustól eltérő osztálytagozódás, a rendiség hiánya azonban az eddiginél nagyobb óvatosságra int e mezővárosok helyzetének megítélésében.

A királyi Magyarországon volt a legerősebb akció a mezővárosok megkülönböztető jogállásának megszüntetésére. Mégis sok helyen itt is megmaradt a korábbi summás, taksás adózás, és megőrződtek az autonómia elemei is. Ezért is játszhattak nagy szerepet a mezővárosok a korszak szabadmenetelű jobbágyságának kialakulásában és fennmaradásában. A mezővárosi szabadságok köre ugyanis ebben az időszakban kiegészült a szabad elköltözés lehetőségeivel, illetve ennek fennmaradásával. A 14-15. század jellemzője, a jobbágyok szabad migrációja a 15-16. század fordulóján azáltal került válságba, hogy a megyék hatáskörébe került az ún. ablicentatio, az egyik földesúrtól a másikhoz elköltözni kívánó jobbágy költöztetésének szabályozása és lebonyolítása. Ismeretes, hogy a költöztetési eljárás megyei szabályozása már 1514, illetve 1608 előtt is teremthetett olyan helyzetet, amely azonos volt az örökös röghöz kötöttséggel.

A mezővárosok lakóinak szabad elköltözéséhez azonban nem volt szükség a megyei hatóságok közreműködésére. Misztótfalu lakóinak földesura 1442-ben kiváltságlevelében biztosította: "ha valaki közülök máshova költözni akar, letevéen a földváltást és engedelmet a Bírótól nyervén szabadon elmehessen". A tokajiak nem tudtak 1610-ben földesúrral kötött szerződésre hivatkozni, mégis régi szokásként fogalmazták meg városuk törvénykönyvében: "mikor valahonnan jobbágy jeő be városunkba lakni, szabad az migh akarja ez városban lakni, és szabad kimenniis, ha az helyet vagy az it való lakást nem szereti".

A költözés szabadságának mezővárosi (olykor kollektív) privilégiummá válása összekötő kapocs volta sokféle jogállású oppidum között, de nem tette azonossá ebben a korszakban sem a mezővárosokat. Új különbségek születtek a kamarai, magánföldesúri és egyházi mezővárosok jogi helyzetében, és sajátos színfoltként illeszkedtek a mezővárosok közé a szabad kerületek (jászkunok, hajdúk) mezővárosai a királyi Magyarországon, s a székely mezővárosok Erdélyben.

A mezővárosi fejlődés 16-17. századi kiszélesedése nagyon jól tapasztalható az alföldi nagyállattartó mezővárosok sorsának alakulásában. A török hódítás nagy lökést adott a pusztásodás korában kezdődött folyamatának, s ezzel újabb területeke szabadított fel a pusztai állattartás számára. A változásoknak sok, ma még nem ismert termeléses-technikai következménye volt, a legfontosabbat, az egyéni pusztabérletet és az erre épülő legeltetési rendet csak nemrég tárta fel a néprajzi-agrártörténeti kutatás. Sok fehér folt van a határhasználat rendszerében, amely célszerűen hangolta össze az állattartás és a többnyire csak belső fogyasztásra termelő gabonagazdálkodás

érdekeit. A szántott határrészek tervszerű váltogatásával módszeresen igyekezett a legelőt megújítani. További kutatások szükségesek a magánosok, tőzsér és sörös kompániák és egész mezővárosi közösségek pusztabérleteinek feltárására. Kiterjedtebb elemzéseket kell igazolni, hogy a mezei kertek és határbeli állattartó szállások összefüggnek a magánlegeltetés rendszerével. A kertés város, a mezei kert és a külső határbeli szállás – miként korábban már utaltunk rá – nem egyéb, mint e pusztai állattartó rendszer településtörténeti következménye. A struktúra működését tekintve a viszonylag jól ismert "három város" (Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös) mellett további kutatások szükségesek, különösen a Tiszántúl városait illetően, hogy az elterjedésről biztos ismereteink legyenek.

Az eddigi kutatások feltételezhetővé teszik, hogy ez a rendszer a 17. század végétől kezd megváltozni. Az állattartó városok határa övszerűen tagozódik, aligha függetlenül a magánlegeltetés, a külön "fótban" tartott marhák fokozatos visszaszorulásától és a közös legeltetés súlyának növekedésétől. A külső és a belső legelő funkcionálisan is elkülönül, a külső legelő marad a gulyamarha tartásának legfőbb bázisa, míg a belső legelő a naponta hazajáró csordáé és a kezes jószágoké. A két legelőöv közötti szántó többnyire parlagolós rendszerben szintén alkalmazkodik az állattartás érdekeihez.

Az átalakulásokat összefüggésbe hozhatjuk a mezővárosi autonómiával is. Az autonómia védelmet jelentett a külső erőkkel szemben. Erre a védelemre az urasági és államhatalmi támadásokkal szemben szükség is volt. Ugyanakkor megkívánta, hogy az egyéni törekvések alárendelődjenek a közösségi akaratnak. A közösségi akarat viszont, amelynek a mezővárosi magisztrátus volt a megtestesítője, egyre részletesebben és aprólékosabban szabályozta az egyén életét, gazdálkodását is. E törekvések is tükröződnek az említettekben.

A specializált mezővárosok második nagy csoportjában, a szőlőtermelő oppidumokban hasonló változásokat nem tapasztalunk. Új elemként itt a további szőlőtermelő körzetek kialakulását tekinthetjük. Ekkor születik meg a baranyai, tolnai vörösbor kultúra, s ez ugyanúgy mezőváros fejlesztő tényező, mint a hagyományos borvidékek. A szőlőtermelő mezővárosok párhuzamos utcás településrendjét és határhasználatát a monokultúrás termelési rend szabályozza. A szőlőhegy, a promontorium az esetek többségében különvállik a határ egyéb részeitől, s külön hegyjog és választott tisztségviselő irányításával, olykor írásban is megfogalmazott szabályzatok szerint éli életét. A településeken belül az ország keleti felében többnyire elkülönült pinceszerek jönnek létre, míg a Dunántúlt inkább a szőlőhegyen létesített borházak jellemzik. A földesúri hatalom és a szőlőtermelő mezővárosok viszonya is sajátosan alakul. Az uraságoknak is érdekük, hogy a sajátos szolgáltatási rend fennmaradjon, így a királyi Magyarországon elsősorban a szőlőtermelő mezővárosok tudják megőrizni a summás taksás adózási formát. A nyugati és lengyelországi borexport gyors fejlődésével jól dokumentálható szállítási útvonalak jönnek létre a furmányosok sajátos szállító rétegével és a vásárlásokat szervező faktorokkal. A marhakereskedő tőzsérekhez hasonlóan a borexportban érdekelt vállalkozói réteg is megszületik, bár a kereskedelem hasznát többnyire idegen kereskedők fölőzik le.

A szőlőtermelő mezővárosok legnagyobb társadalmi problémáját a 17. században az ún. extraneus birtoklás jelenti. A jó borértékesítési lehetőségek miatt nemesek és városi polgárok vásárolták fel a kiváló szőlőtermelő vidékek parcelláit. A földesúri törekvések arra irányulnak, hogy a mezővárosok bortermelő lakosságát kizárják az értékesítés lehetőségéből. Az örökös jobbágyság korában több törvény született a borpiacon földesúri monopolizálására, az uradalmak elővételi jogának érvényesítésére.

Az állattartásra és a szőlőtermelésre való specializálódás a mezővárosoknak csak egy részére jellemző, azokra amelyeknél a természeti feltételek ezt lehetővé tették. A dunántúli, felvidéki és erdélyi ún. kis mezővárosok többsége egyszerű piacközpontként érte meg a 16. századot. A kis határ, a szőlőtermelésre való alkalmatlanság nem hagyott számukra egyéb lehetőséget, mint egy szűk körzet iparcikkkel történő ellátására törekvést. Ez fenntartotta ugyan a falvaknál magasabb termelési szintjüket, de nem volt elégséges a továbbfejlesztésre, vagy a gyors kiugrásra. Ezek a mezővárosok jelentik a 14-15. századi formák változatlan továbbélését.

Új jelenségként sajátos kis mezővárosok alakultak ki a végvárak mellett. Éltetőjük a vár volt, az állandó háborúk katonai fogyasztó rétege. A Felvidéken a nem specializálódó kis mezővárosok egy része azzal akarta fennmaradását biztosítani, hogy igyekezett az ipari és a bányavárosokat vagy a specializált mezővárosokat sajátos termékekkel kiszolgálni. Mecenzéf pl. kapát gyártott a helyi piacokat meghaladó mennyiségben s ezeket az Alföldre is eljuttatta, bár az alapanyagot nem maga állította elő. Szepesi a hegyaljai bor szállítására specializálódott, Gönc hordókészítése szintén Tokaj-Hegyalja kiszolgálásán alapult. Egyes kis mezővárosok jó hírű iskolájuk révén akarták mezővárosi jellegüket fenntartani.

Bizonyára további variációs lehetőségek is vannak, ezeket azonban a későbbi tüzetes kutatásoknak kell felderíteni. Ez vonatkozik mindenekelőtt az erdélyi mezővárosokra, amelyekről a jogállás sajátosságain túl nagyon kevés ismeretünk van. Ugyancsak nincsenek modern feldolgozások a székely székek mezővárosairól, arról, hogy milyen hatást gyakorolt fejlődésükre a szabadabb társadalmi helyzet.

Az eddigi kutatási eredmények az ország különböző pontjain regisztrálták a mezővárosi fejlődés 16-17. századi szakaszának jellegzetességeként az elnemesedést. Egyre több olyan mezőváros volt az országban, amelynek lakosságában számottevő elemként jelentek meg a nemesek. Ezek vagy beköltözők voltak, bizonyára azért, mert a mezővárosokban élhettek nemesi előjogaikkal, míg a szabad királyi városokban nem, vagy a korábbi mezővárosi polgárok, parasztok nemesi szabadságot, armálist szerzett tagjai. Ez utóbbi folyamat érdemes lenne a behatóbb vizsgálatra, mert bizonyosságot szerezhetnénk arról, hogy a rendi és feudális keretek megcsontosodása a koraújkor Magyarországon a társadalmi emelkedésnek valójában egyetlen útját hagyta nyitva: a nemesség soraiba emelkedést. A gazdagabb mezővárosi jobbágyok sem élhettek mással.

A Kárpát-medence mezővárosai fejlődésének harmadik korszakát a 18. század és a 19. század első fele jelenti. A 18. század elején a mezővárosok száma 500 körül alakult, a század végére elérte a 650-et, 1848-ban pedig a 750-et. A népességnek

1720 táján mintegy 15 %-a, 1828-ban csaknem 23 %-a élt mezővárosokban. E másodvirágzás demográfiai feltételeit részben a természetes szaporodás, részben pedig a bevándorlás biztosította. A népességfejlődés eltérései a további vizsgálat során bebizonyíthatják, hogy ez a másodvirágzás nagyon egyenetlen, gyorsan fejlődő új, jórészt alföldi mezővárosok mellett hanyatló régiók is vannak. A kontinuitás és a diszkontinuitás különösen az alföldi mezővárosi fejlődésben tapasztalható. A török uralom nagyhatárú mezővárosai általában átvészelték a felszabadító háborúkat és a függetlenségi harcokat, a volt mezővárosok egy része azonban possessióként települt újjá. A régi alföldi mezővárosok a Habsburg államrendben állandó harcra kényszerültek a földesurakkal és a nemesi érdekeket képviselő megyékkel. Sok bajuk volt a beköltöző nemesekkel is. A kuriális, a "bene possessionatus" nemesség ebben a korban válik az Alföldön is jellegzetesen mezővárosi lakossá. Erre legutóbb Rác István kutatási eredményei szolgálnak bizonyítékkul. A régi mezővárosokra óriási nyomás nehezedik addig elért autonómiájuk és autonóm szervezeteik (egyház, iskola) működésének akadályozására.

A kontinuos mezővárosok (Kecskemét, Cegléd, Nagykőrös, Nagykálló, Nyírbátor, Berettyóújfalú, stb.) mellett sok új telepítésű is van, különösen Békés, Csongrád, Csánád megyékben. A földesurak egy része saját érdekében is igyekezett az újratelepült helységek gazdasági és igazgatási autonómiáját elősegíteni, taxás szerződésekkel, telepítési kiváltságokkal, stb. Bár egy sor település először csak possessio volt, a valóságban (termelési, szervezeti, szolgáltatási rendjét, társadalmi struktúráját tekintve) már ekkor is mezőváros. A 18. század végére többségük – olykor földesúri segítséggel – meg is szerzi a legfontosabbnak tekintett vásártartási privilégiumot.

Az alföldi mezővárosok termelési rendje és határhasználata szatmári béke és 1848 között szerkezetét tekintve nem változott, mégis jelentősen átalakult. Végbement az állattartó szállítások tanyává fejlődése, a komplex mezővárosi parasztüzemben kialakult az állattartás és gabonatermesztés egyensúlya. A gabonatermelés még a 19. század első felében is főként a háztartás ellátását szolgálta, s továbbra is az állat maradt a legfőbb áru. A napóleoni háborúk gabonakonjunktúrája elsősorban az uradalmakra hatott – ekkor kezdtek az Alföldön is kiépülni a gabonatermelő majorságok – kevésbé a mezővárosi termelőkre. A 19. században sok helyen végrehajtott birtokrendezések és legelő elkülönözések végveszélybe sodorták a komplex mezővárosi paraszt üzemet. Elkeseredett harc kezdődött a legelőkért és a leggazdagabb mezővárosok már a jobbágyfelszabadítás előtt keresni kezdték a kibontakozás lehetőségét. Egyesek a munka- és tőkeigényes intenzív termelési ágak felé fordultak, mások a gabonatermelés szélesítésében látják a jövőt, ismét mások megrekedtek a szántóföldi termelés, pusztai állattartás egymást kiegészítő formájánál. A termelési nehézségek és társadalmi problémák megoldását igen sok alföldi mezőváros az örökváltságban kereste.

Az alföldi mezővárosok között ebben a korszakban külön kell szólni a Jászkun és Hajdú kiváltságos kerületek mezővárosairól, mert a 18. századra egyedül ezek őrizték meg privilégiumukat, illetve a jászkunok 1745-ben a redemptióban önerőből sze-

rezték vissza. A szabadparaszi, illetve kollektív nemesi jogállás elsősorban társadalmi szerkezetüket alakította sajátos módon, termelési rendjük alig különbözik az alföldi mezővárosok átlagától. Ugyanezt mondhatjuk el települési szerkezetükről is, többségük kertés város, illetve a későbbiekben tanyás mezőváros. A szabad jogállásnak természetesen megvannak a tulajdonjogi következményei, s az erőteljes bevándorlás miatt komoly társadalmi harcok kezdődnek a hajdúk és beköltözött inquilinusok, illetve a redemptusok és irredemptusok között. A 18. században e kiváltságos területek autonómiája kiteljesedett, bár az államhatalommal folytatott erőteljes küzdelemben. A feudális rendszer regenerálódása a 18. században nem visszafejlődést eredményezett, hanem lendületet adott a mezővárosokat fejlesztő tényezőknek is. Az áru- és piac kapcsolatok fejlődése hatással volt a nem szőlőtermelő és állattenyésztő mezővárosok sorsára is. A földrajzi helyzeti energiák a Kárpát-medencében mindenütt működtek, az iparfejlődés, a vásári központok feléléknítették a megelőző korszakban sokfelé kallódó kis mezővárosokat. Új lehetőségeket kellett keresni az egykori végvárok köré települt mezővárosoknak. Az is fejlesztő erővel hatott, ha a település az újjászerveződő földesúri uradalom központjává lesz. A 18. század második felétől az uraságok már nem támogatni, hanem visszaszorítani igyekeztek ezt a feléléknülést. Igen sok helyen találkozunk a mezővárosi járadékok növelésére, sőt a robotrendszer visszaállítására irányuló törekvésekkel is. A kis mezővárosok közül nagyon sok elbukik ebben a küzdelemben. Egyes nagyobb egyházi mezővárosok azonban (Eger, Kalocsa, Nagyvárad) megtalálják a továbblépés és a kiemelkedés útját.

Korábban a specializálódás útját járó mezővárosok egy része is stagnálni kezd a 18. század második felében, mert az általuk nagy tömegben előállított termék már nem értékesítő kellő haszonnal a hazai vagy külföldi piacon. Legjellegzetesebb példája ennek a hegyaljai mezővárosok hanyatlása a 18. század második felében és a 19. század elején. Hasonló folyamatok az iparos mezővárosok esetében is feltételezhetők, amikor a tökéletes csirajaként megkezdődik a tömegtermelés. Az ipar és kereskedelem a továbbiakban már nem volt elégséges alap a megélhetéshez, szükség lett a mezőgazdasági termelésre. Szentgotthárd vagy Szentendre példája mutatja, hogy ezen iparos és kereskedő mezővárosok milyen elkeseredett harcot folytatnak a földért földesuraikkal. Ismerünk példákat ellentétes folyamatokra is. Az élni akarás a kis mezővárosok esetében a specializálódás új módozatait teremtette meg. Észak-Tiszántúlon Szatmár megyében Krasznabétek mezőváros lakói pl. hamuzsír főzésre specializálódtak, a misztótfalusiak, akiknek jóformán semmi szántóföldjük nem volt, fazekas termékeikkel kereskedtek. Matolcsot pedig – idézem a kortárs megállapítását – "szűk szabók, csapók és guba takácsok valamint szövők lakták és ez leginkább élelmeknek módgya, mivel ezen műszereket (!) a körül esni szokott vásárookra horgyák." Azok a szűkhatáru, agrárjellegű mezővárosok, amelyek sem az állattartásra sem a bortermelésre nem specializálódhattak természeti feltételeik miatt, egyes esetekben igyekeztek a 18. század végén és a 19. század elején megjelenő különleges növénykultúrák termelésére berendezkedni. Az egyébként szőlőtermelő Verpelét, Szulok, Fehérgyarmat dohányt termelt, az említett Szatmár és Bereg megyében Királydaróc a káposzta, Misztótfalu a gesztenye, Tarpa a cseresznye termelésére igyekezett speci-

alizálódni. Ekkor váltak kiváló hagymatermelővé a derecskeiek, dinnyéssé a hortiak, csányiak, stb. Mindezek azonban nem oldották meg a mezővárosi létforma válságát, ami teljességgel a tőkés viszonyok között bontakozott ki.

A mezővárosok történetének utolsó, záró szakasza a jobbágyfelszabadítással kezdődik, amikor a privilégiumok megszüntetése a mezővárosi jogállást is értelmetlenné tette. A volt mezővárosok utótörténete azonban nem intézhető el néhány mondattal. 1848 és 1867 között, mintha mi sem történt volna, még tovább folyt a vásártartási privilégiumok szerzése, s 1867-ben még 719 mezővárost regisztráltak Magyarországon, pedig egyesek – a leggyorsabban fejlődők – már korábban a városok közé emelkedtek. Az igazi változás csak az 1871. évi törvény eredményeként következett be, amikor megtörtént a magyarországi települések státuszának újrendezése. A szabad királyi városokat ez a rendezés annyiban érintette, hogy rangjukat az új rendszerben is megőrizhették, amelyben négy települési kategória született: törvényhatósági jogú város, rendezett tanácsú város, nagyközség és község. A mezővárosi létforma zsákutcáját az mutatja legjobban, hogy összesen csak két olyan mezőváros akadt, amely törvényhatósági jogú város lett, s mindössze 56-ból alakult rendezett tanácsú város. A többi maradt nagyközség, sőt igen sok lehanyagolt mezőváros csak község. A helyzeten nem változtatott, hogy egyes nagyra törő mezővárosokban, mint pl. a hegyaljai Tállyán szabályos lázadás kezdődött az új besorolás ellen. Az új kategóriák természetesen nemcsak az addig elért fejlődési szintet mérősként érték, de hatást gyakoroltak a továbbiakra is.

Az átszervezés és tőkés átalakulás korszakában a legkisebb megrázkódtatás a tanyás mezővárosokat érte, amelyek létalapja továbbra is a mezőgazdasági termelés maradt. A tőkés viszonyok felbomlasztották ugyan a komplex, az állattartás és gabonatermelés egységére épülő gazdálkodási rendszert, de a tanyás gazdálkodás jó eszköz volt a termelés szélesítésére, a határ egészének szántóföldi művelésbe vonására. Ugyanakkor lehetőséget teremtett az intenzív kultúrák elterjedésére is, azaz nagyfokú rugalmasságot tanúsított. Für Lajos kutatásaiból is tudjuk, hogy az új viszonyokhoz való alkalmazkodás jellegzetes példái az intenzív kertkultúrát kialakító tanyás városok. Az igazi továbbfejlődést ezek jelentették s nem azok, amelyek a csaknem monokultúráig fejlesztett gabonagazdálkodásban vélték megtalálni a jövő útját.

Távrolról sem tapasztalhatunk ilyen alkalmazkodóképességet sem a hagyományos kézművesipari központnak tekinthető kis mezővárosok, sem a szőlőtermelő központok körében. A kézműipar lehetőségeit a tőkés tömegtermelés a minimálisra csökkentette, s aligha véletlen, hogy a nagyközséggé, községgé visszaminősített települések többsége ezek soraiból került ki.

A sorvadó egykori mezővárosokkal szemben az új viszonyok néhány települést gyorsan fejlesztettek. A forgalmi, vasúti csomópontok (Hatvan, Szolnok, Nyíregyháza, stb.) az ipari centrumok (Újpest, Lugos, Vajdahunyad, stb.) a városok sorába emelkedtek, függetlenül a feudális hierarchiában elért státusuktól. Mindez azonban már nem tartozik a mezővárosok fejlődéstörténetének problematikájához, amelyeknek a múltja a 19. században véglegesen lezáródott.

Tájékoztató irodalom

- Balogh István: Adatok az alföldi mezővárosok határhasználatához a XIV-XV. században (Debrecen határának kialakulása). A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve, Debrecen, 1976.
- Barabás Jenő: A türkevei kertesség első nyomai. Emlékkönyv a Türkevei Múzeum fennállásának 10. évfordulójára, Gyula, 1961.
- Bácskai Vera: Magyar mezővárosok a XV. században, Budapest, 1965.
- Csánki Dezső: Magyarország történeti földrajza a Hunyadiak korában, Budapest, 1890-1913.
- Erdei Ferenc: Magyar város, Budapest, 1974.
- Fügedi Erik: Kolduló barátok, polgárok, nemesek. Tanulmányok a magyar középkorról, Budapest, é.n. (1981)
- Györfy György: István király és műve, Budapest, 1972.
- Györfy István: Az alföldi kertes városok, Budapest, 1976.
- Hofer Tamás: A magyar kertes települések elterjedésének és típusának kérdéséhez. Műveltség és hagyomány, Debrecen, 1960.
- Ladányi Erzsébet: Libera villa, civitas, oppidum. Terminologische Fragen in der ungarischen Stadtentwicklung. Annales Universitatis Scientiarum Budapestiensis de Rolando Eötvös nomine. Sectio Historica XVIII, Budapest, 1977.
- Ladányi Erzsébet: A városforgalom kutatásának módszertani kérdései. A Dunántúl településtörténete IX, Veszprém, 1992.
- Makkai László: A mezővárosi földhasználat kialakulásának kérdései. Kelemen Lajos Emlékkönyv, Kolozsvár, 1957.
- Maksay Ferenc: A magyar falu középkori településrendje, Budapest, 1971.
- Mendöl Tibor: Általános településföldrajz, Budapest, 1963.
- Orosz István: A hegyaljai mezővárosok társadalma, különös tekintettel a szőlőbirtok hatásaira. Agrártörténeti Tanulmányok, Budapest, 1960.
- Orosz István: A mezővárosok észak-magyarországi típusai. Mezővárosi kultúra Heves megyében, Eger, 1985.
- Rác István: Városlakó nemesek az Alföldön 1541-1848 között, Budapest, 1988.
- R. Várkonyi Ágnes: Szeremlei Sámuel és a mezővárosok történetének historiográfiája = Századok, 1974.
- Szabó István: A középkori magyar falu, Budapest, 1969.
- Tálas István: Adatok és szempontok a szálláskertes települések kutatásához = Ethnographia, 1972.